

ВИКОРИСТАННЯ РЕФЛЕКСІЙНИХ МЕТОДИК НАВЧАННЯ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ

У статті проаналізовані погляди науковців на поняття «рефлексія», «рефлексійна діяльність», формування рефлексивності особистості, обґрунтовано доцільність і методи використання рефлексійних методик навчання на різних етапах уроків географії.

Інтенсивні перетворення в економіці та суспільному розвитку країни, поява нових складних технологій потребують постійного підвищення кваліфікації кадрів з однієї сторони, та застосування рефлексійних методик у процесі навчання підрастаючого покоління.

Сучасна психолого-педагогічна література наукового та прикладного характеру насичена поняттям рефлексії та похідних від нього: рефлексивність особистості, рефлексивний підхід, рефлексивне управління, рефлексивні ігри та ін. Поняття рефлексії використовується не тільки в філософії, методології, а й у педагогіці та психології.

У науковій літературі на важливості формування рефлексивності наголошують представники як загальнотеоретичних підходів (Г. Абрамова, Г. Балл, О. Бондаренко, І. Дубровіна, Ю. Ємельянов, С. Максименко, П. М'ясоїд, М. Обозов, В. Панок, В. Чепелева, С. Яковенко та ін.), так і дослідники прикладної галузі (Н. Битянова, В. Гусейнов, Л. Долинська, В. Коновальчук, В. Михайлова, Т. Титаренко, Н. Шевченко та ін.).

Сучасні дослідники С. Степанов, І. Семенов, В. Анікіна та Н. Гуткіна характеризують види рефлексії та галузі її наукового пізнання. Учені С. Кондратьєва, Б. Ковальов розглядають види рефлексії в педагогічному спілкуванні. С. Ладенко описує внутрішньоб'єктні та міжсуб'єктні форми рефлексії.

У межах педагогіки рефлексію досліджували К. Вербова, І. Ісаєв, Б. Ковальов, С. Кондратьєва, В. Кривошеєв, Ю. Кулюткін, В. Сластьонін, Г. Сухобська та ін. Разом із тим, на сьогодні недостатньо слід вважати кількість досліджень, які стосуються безпосередньо застосування рефлексійних методик на уроках географії.

Метою статті є з'ясування особливостей використання рефлексійних методик навчання на уроках географії.

Психологічний зміст рефлексії відображає багатий спектр ознак і властивостей, що свідчить про важливість та унікальність місця і ролі рефлексії у структурі особистості людини. Рефлексивні процеси виділяються практично в усіх сферах психологічної дійсності, складаються традиції дослідження рефлексивних процесів в окремих областях психології.

Рефлексія як психолого-педагогічна категорія має певну

* © Делеурова О. М.

структуру, що дозволяє оцінити емоційний стан особистості, відновити логіку подій під час певного процесу, зробити аналіз тих труднощів, які виникли в певній ситуації, а також зафіксувати отримані результати як індивідуально, так і в групі. У сучасній психології рефлексії відсутній єдиний підхід до розуміння та вивчення феномена рефлексії. Дослідники С. Степанов та І. Семенов виділяють наступні види рефлексії та галузі її наукового дослідження [9, с. 35]: кооперативна рефлексія; комунікативна рефлексія; особистісна рефлексія; інтелектуальна рефлексія.

А. Бізяєва під педагогічною рефлексією розуміє складний психологічний феномен, що виявляється в здатності педагога займати аналітичну позицію щодо до своєї діяльності. Автор відокремлює двопланову концептуальну модель педагогічної рефлексії, що має два рівні: операціональний (конструктивно-виконавчі, мотиваційні, прогностичні аспекти, що відображаються в рефлексії свідомості); особистісний (професійно-особистісна суб'єктна орієнтація вчителя в його діяльності й особистісна включеність у рефлексивну ситуацію) [10, с. 102].

Н. Кузьміна розмежує професійну рефлексію й педагогічну професійну рефлексію. Професійна рефлексія – це співвіднесення себе, можливостей свого «Я» з тим, чого вимагає обрана професія, у тому числі з існуючими уявленнями про неї. Педагогічна професійна рефлексія розуміється як професійна рефлексія, але в змісті, пов'язаному з особливостями педагогічної роботи та власним педагогічним досвідом [5, с. 53].

Методика навчання окремої навчальної дисципліни (предмета) – це галузь педагогічної науки, що являє собою окрему теорію навчання (окрему дидактику). Методика навчання окремого предмета слід розглядати як спосіб організації практичної та теоретичної діяльності учасників навчання, зумовлений закономірностями та особливостями змісту навчального предмета. Термін «методика навчання» застосовується також у більш вузькому значенні – як учення про методи навчання. Таке вчення може бути як загальним, що стосується загальної теорії навчання (дидактики), так і таким, що стосується виключно конкретної навчальної дисципліни. Рефлексивні методи сприяють осмисленню нового матеріалу чи нового вміння, проведенню первинної систематизації чи узагальнення.

Метод рефлексії – це метод, за умови застосування якого освітнім результатом навчання стає тільки той, що усвідомлений учнем. Мета рефлексивного методу – методологічний каркас здійсненої предметної діяльності, на основі нього доцільно продовжувати предметну діяльність [8, с. 91].

Зі вступом у школу, за твердженням В. Мухіної, дитина відкриває для себе нове місце в соціальному просторі людських відносин. У неї вже достатньо розвинені рефлексивні здібності; переважає домінування мотиву «я повинен» над мотивом «я хочу». Цей вік обіцяє дитині нові досягнення в новій сфері

людської діяльності – навчанні. Набуті на кінець дошкільного віку рефлексивні вміння дають дитині можливість вирішувати проблемні ситуації в початковій школі. Водночас навчальна діяльність вимагає від школяра «особливої рефлексії», пов'язаної з розумовими операціями: аналізом навчальних завдань, контролем і організацією виконавських дій, а також контролем за увагою, уявним плануванням і розв'язуванням задач. У нових взаєминах з дорослими і з однолітками дитина продовжує розвивати рефлексивні вміння [11, с. 260-262].

Рефлексія молодшого школяра перетворює учня на суб'єкт навчання; на школяра, здатного самостійно здійснювати навчальну діяльність. Грунтуючись на результатах дослідження Г. Цукерман про те, що рефлексія в навчальній діяльності переходить від інтерпсихічної форми в інтрапсихічну, суб'єктом рефлексії спочатку є клас, потім – група учнів, потім – сам учень [12]. Дослідниця виокремлює три стадії формування рефлексивних умінь молодших школярів: стадія становлення колективної рефлексії; стадія становлення групової рефлексії; стадія становлення індивідуальної рефлексії.

Стадія становлення колективної рефлексії збігається з початком молодшого шкільного віку. Суб'єктом рефлексії на цій стадії розвитку є клас, а завдання вчителя – сприяти розвитку спільної навчальної діяльності класу. У процесі формування колективної рефлексії вчитель сприяє розвитку дитячої співпраці, прагне до утворення позиції «МИ – здатні діяти» [12].

На стадії становлення групової рефлексії перед педагогом стоїть мета формування спільної навчальної діяльності в школярів. Суб'єктом рефлексії на цій стадії є група учнів. Завдання педагога – сприяти розвитку такої дитячої співпраці, яка б дала можливість утворити позицію «Ми – ті, хто вчиться». На цій стадії діти здатні рефлексувати (тобто вчаться рефлексивних умінь) спільно в групі (індивідуально вони ще не можуть виконати всю процедуру рефлексії).

Стадія становлення індивідуальної рефлексії є підсумком успішного становлення першої і другої стадій, які формуються в молодшому шкільному віці. На стадії становлення індивідуальної рефлексії перед учителем стоїть мета – формування індивідуальної навчальної діяльності школяра. Суб'єктом рефлексії на цій стадії є учень. Завдання педагога полягає у становленні рефлексії як індивідуальної здатності школяра.

Як свідчать дані літературних джерел [12], на стадії становлення колективної і групової рефлексії вчителю доцільно використовувати такі методи навчання як стимулювання і мотивація навчання, проблемно-пошуковий, метод моделювання, логічні методи, метод контролю та відповідні прийоми: створення проблемних ситуацій; постановка проблемних питань, проблемних завдань, проблемних дослідів.

Виходячи із зазначених етапів становлення рефлексивних умінь бачимо, що для їх формування величезне значення має

спеціально організована навчально-пізнавальна діяльність, зокрема діяльність, організована у формі групової взаємодії, адже вона забезпечує спільне обговорення певної проблеми; сприяє обміну поглядами, думками, припущеннями; дає можливість спільно подолати труднощі й досягнути успіху.

Рефлексивна діяльність учнів на уроках географії постає як міркування школярів про те, як проходить процес набуття нових знань, як нова інформація узгоджується з уже відомою, якою є цінність набутої інформації. Подібне розуміння рефлексивної діяльності учнів приводить до застосування на уроках географії різноманітних інтерактивних вправ та методичних прийомів, спрямованих на осмислення отриманих знань, усвідомлення власних інтересів, досягнутих на уроці результатів тощо.

Подібного підходу дотримується вчений-методист С. Терно, у дослідженнях якого з питань формування критичного мислення учнів у процесі навчання, критичне мислення розглядається як основний інструмент формування рефлексивної культури, розвиток якої пов'язаний із становленням учня як суб'єкта діяльності, зацікавленого в самозміні й здатного до неї [14, с. 7]. Рефлексивна діяльність учнів у запропонованій методиці зводиться до конструювання нового змісту та роздумів, які відбивають процес пошуку цього змісту, перегляду поглядів на те чи інше питання, спробою знайти новий погляд на певне питання та підібрати відповідну аргументацію власних поглядів.

Спрямованість рефлексії, як процесу мислення, на особистість того, хто мислить, або ж на власне сам процес, дозволяє, на нашу думку, виокремити такі види рефлексії: інтелектуальну та особистісну.

Особистісна рефлексія – рефлексія власного «Я». Вона пов'язана з особистісним аспектом мислення людини, мотивами, здібностями й цілями. Особистісна рефлексія може розглядатися як засіб формування адекватної самооцінки, передумова самоконтролю, самовиховання й відіграє важливу роль при формуванні особистісного змісту навчальної діяльності, визначення свого місця в житті та самореалізації [7, с. 33]. Особистісна рефлексія стає головним засобом розвитку школяра. Слід зазначити, що змістовий план особистісної рефлексії достатньо широкий: учень аналізує навколишній світ, інших людей, самого себе. Він вивчає свої особистісні якості, свої стосунки з оточуючими, свої можливості і домагання, свої сильні і слабкі сторони. При цьому він зіставляє переживання про себе в дитинстві з очікуваннями від себе в дорослому житті. Більшість методів і методичних прийомів, які на сьогоднішньому етапі розвитку методики навчання географії застосовують учителі, спрямовані на організацію саме особистісної рефлексії.

Інтелектуальна рефлексія – це рефлексія підстав, передумов та факторів, які впливають на процес мислення. Головним чинником її розвитку є навчальна діяльність, у процесі якої учень навчається досліджувати підстави власних розумових дій

у ситуації розв'язання навчальних завдань, а також виконання дій та їх оцінювання. Яскравий приклад інтелектуальної рефлексії – навчальна ситуація, коли у процесі розв'язання пізнавальної задачі на уроці географії учні приходять до дуже важливого для них відкриття, але не можуть на першому етапі усвідомити, на основі яких принципів й процедур вони дійшли до нього. І якщо після цього розпочинається процес доведення, обґрунтування й аргументації висновків, отриманих на першому етапі завдяки інтуїції, розпочинається рефлексивна діяльність учнів.

Отже, інтелектуальна рефлексія пов'язана з умінням учитися і не тільки передбачає побудову умовиводів, узагальнень, аналогій, зіставлення різних оцінок, розв'язання проблем, але й охоплює звернення мислення на ціннісні й аксіоматичні установки, які лежать в основі міркувань. Учитель географії повинен цілеспрямовано, систематично й поетапно навчати учнів рефлексувати над підставами та передумовами власних розумових дій. Це вимагає введення в план проведення уроку географії рефлексії, як повноцінного структурного компонента уроку, відмінного за своїм змістом від підбиття підсумків уроку. Метою рефлексії, як важливого етапу проведення уроку географії, повинно стати усвідомлення учнями підстав і передумов власної та колективної розумової діяльності, що відбувалася на уроці. При цьому вся увага учнів звертається на відновлення послідовності виконуваних дій та факторів, які впливали на хід міркувань та отримані учнями висновки.

Оскільки найбільш повно інтелектуальна рефлексія розвивається у процесі формування критичного мислення учнів, саме під час критичного мислення учні зможуть оцінити власний процес мислення з різних аспектів. Основними аспектами критичного мислення, які в процесі мислення набирають форми конкретних умінь, є:

- афективні (самостійність мислення, розуміння егоцентричних і соціоцентричних мотивів, утримання від поспішних суджень, сміливість мислення, добросовісність мислення);
- макрокогнітивні (зіставлення аналогічних ситуацій, розробка критеріїв, вироблення конкретних рішень, розгляд питань із різних боків);
- мікрокогнітивні (зіставлення, аналіз та оцінка висловлювань, уміння бачити протиріччя) [2, с. 73].

Для організації рефлексивної діяльності учнів учитель географії може запропонувати школярам старших класів пам'ятку, яка може стати своєрідним банком рефлексивних питань. Кількість і характер питань, що будуть узяті учнями і вчителем для організації рефлексивної діяльності, залежить від характеру навчальної діяльності й типу навчального завдання, проблем, які розв'язували учні. У будь-якому разі, процедура рефлексії передбачає зупинку предметної діяльності й постановку питань, спрямованих на метапредметний рівень навчальної діяльності.

У цьому випадку рефлексія набирає регламентованої форми – виконання завдання, поставленого вчителем й здійснюваного на першому етапі під його керівництвом.

Основними умовами розвитку як особистісної, так й інтелектуальної рефлексії є створення інноваційного середовища, наявність проблемного поля, вільна й активна міжособистісна комунікація, опора на процедурні елементи рефлексії, дискусійність.

Технологія організації навчальної взаємодії вчителя та учнів реалізується на різних етапах уроку географії за певних умов, однією з яких є рефлексивний підхід до організації навчально-пізнавальної діяльності учнів. Ефективність організації активної взаємодії всіх суб'єктів навчально-пізнавального процесу залежить від здатності вчителя рефлексивно ставитися до себе та своєї професійної діяльності, а також його вміння розвивати такі здібності в дітей. Розвиток рефлексивної культури особистості учня стає можливим за умови створення комфортного навчального середовища. Крім того, рефлексію учнів можна достатньо ефективно розвивати за допомогою таких прийомів [6, с. 126]:

- визначення критеріїв оцінки (як треба поводитися на уроці, щоб учитель поставив високу оцінку);
- розвиток критерійного оцінювання (методика «Оціночні сходи»);
- виявлення причин для подолання наявних труднощів, параметрів отриманих знань, умінь, навичок (Незакінчені речення. Учням потрібно закінчити речення. Наприклад: «Мені було легко виконати завдання, тому що...», «Я легко впораюся із завданням, якщо...», «Мені важко оцінити роботу, тому що...», «Я виконав завдання...»);
- оцінка власної роботи на уроці (Оцініть свою роботу на уроці. Чому ви поставили собі таку оцінку?);
- визначення самооцінки учнів (Розшифрувати оцінку вчителя (письмово, усно). Оцінка дана у вигляді значка).

На уроках географії рефлексивний підхід реалізується через: розширення функцій учнів; перетворення учня з «виконавця» на організатора власної діяльності; підвищення самостійності школярів у процесі навчальної діяльності.

Здійснити рефлексію навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроках географії найбільш доцільно на етапі узагальнення отриманих знань та підбиття підсумків. Таким чином, учителю разом з учнями слід повернутися до початку уроку та з'ясувати, на які питання, що виникли на початку, тепер можна відповісти, а які так і залишилися без уваги. Також доцільним є залучення учнів до контролю та самоконтролю.

Актуалізація рефлексії здійснюється лише в певних ситуаціях. В узагальненому вигляді можна виокремити навчальні ситуації, які стимулюють рефлексивну діяльність учнів на уроці географії:

– робота учнів над проблемним змістом, з новими, незнайомими, невизначеними ситуаціями проблемно-конфліктного типу;

– групова взаємодія (дискусія, диспут, групове розв'язування проблеми тощо). Саме при груповій взаємодії виникає унікальний процес, який дає можливість виявити аргументи не тільки «за», але й «проти», чи принципово інші способи розв'язання проблеми.

Організація рефлексивної діяльності учнів на уроці географії буде більш успішною, якщо вчитель систематично буде використовувати відповідні методичні прийоми не тільки в кінці уроку, але й у процесі обговорення окремих навчальних ситуацій, що передбачають визначення й осмислення підстав процесу мислення. Так, наприклад, навчальна дискусія учнів на уроці, яка пов'язана з оцінкою того чи іншого географічного відкриття, повинна закінчуватися обов'язково процедурою експлікації, у процесі якої учні повинні виявити неявні ціннісні припущення, що полягали в основі міркувань учасників дискусії та побудови ними аргументів на захист своєї точки зору [1, с. 301].

Наприклад, учитель може запропонувати учням тему для дискусії, сформульовану наступним чином: «Яка оцінка Великих географічних відкриттів, на вашу думку, найбільше відповідає дійсності: 1) «Великі географічні відкриття – негативна подія, оскільки принесла багато страждань народам відкритих земель»; 2) «Великі географічні відкриття – позитивна подія, оскільки принесла новий імпульс розвитку європейським державам». Після дискусії, щоб організувати рефлексивну діяльність учнів, учитель може запропонувати учням такі питання: «Які ціннісні судження лежать в основі цих прямо протилежних за своїм змістом тез? з яких критеріїв ми повинні виходити, даючи оцінку наслідкам відкриттів? За яких обставин чи умов можуть бути виправдані географічні відкриття? Як впливає на нашу оцінку події ціннісна шкала, якої ми дотримуємося в процесі подібного оцінювання? Чи можна поєднати дві тези, які стали основою дискусії, між собою? Тощо».

Упорядкувати й матеріалізувати рефлексивну діяльність учнів учителю дозволить використання різноманітних візуальних організаторів, які можна визначити як графічно-матеріалізоване представлення результатів процесу мислення. Набір візуальних організаторів є дуже різноманітним: лінії часу, діаграми Венна, ментальні карти, причинно-наслідкові ланцюги, схеми процесів тощо. Усі їх можна поділити на два типи:

– візуальні організатори, які графічно зображують акти мислення, здійснені на основі індукції;

– візуальні організатори, які графічно зображують акти мислення, здійснені на основі дедукції.

Використання подібних візуальних організаторів дозволить учителю географії навчати учнів повсякчас звертати свою увагу

на логічність, аргументованість й упорядкованість власного процесу мислення [13, с. 28].

Підбивати підсумок уроку географії можна за допомогою «Рефлексивного екрану» (мультимедійного чи на дошці) та вправ «Плюс- мінус – цікаво» (письмово або усно), «Кольорова рефлексія» тощо.

«Рефлексивний екран» доцільно застосовувати для швидкої рефлексії багатьма учнями. Школярі по черзі висловлюються одним реченням, початок якого записаний на «екрані». Наприклад, висловлювання можуть бути такими: «Сьогодні я дізнався...», «Було цікаво...», «Було складно...», «Я виконував завдання...», «Я зрозумів, що...», «Тепер я можу...», «Я відчув, що...», «Я отримав...», «Я навчився...», «У мене вийшло...», «Я зміг...», «Я спробую...», «Мене здивувало...», «Урок дав мені для життя...», «Мені захотілося...».

Вправа «Плюс – мінус – цікаво» розроблена Едвардом де Боно, доктором медицини та філософії Кембриджського університету. За допомогою цієї вправи вчитель має змогу поглянути на урок очима школярів, проаналізувати його з точки зору цінності для кожного учня. Якщо вправа виконується письмово, учням пропонується заповнити таблицю із трьох стовпчиків.

У стовпчик «П» (плюс) записується все, що сподобалось на уроці. У стовпчик «М» (мінус) – записується все, що не сподобалось на уроці, було нудним, неврозумілим, інформація, яка здалась учневі непотрібною. У стовпчик «Ц» (цікаво) – школярі мають вписати цікаві факти, про які дізналися на уроці. Також учні можуть поставити питання вчителю у письмовій формі [4, с. 166].

«Кольорова рефлексія». Цю методику варто застосувати, коли немає часу проводити розгорнуту рефлексію. На кожному уроці географії учням роздаються картки трьох кольорів, а наприкінці учень здає картку того кольору, який відповідає оцінці минулого уроку. Ця рефлексія може бути й анонімною.

Картка червоного кольору означає «я задоволений уроком, він був корисним для мене, я багато, з користю працював на уроці й отримав оцінку, на яку заслуговую. Я розумів усе, про що йшлося на уроці».

Картка жовтого кольору означає: «Урок був цікавим, здебільшого, корисним, я брав активну участь у ньому, зміг виконати багато завдань. Під час уроку мені було досить комфортно».

Картка зеленого кольору говорить: «Користі від уроку я отримав мало, розумів небагато з того, про що говорилося на ньому, домашнє завдання я не зрозумів, до відповідей готовим не був».

Загальна та індивідуальна рефлексія на уроці географії здійснюється за такими напрямками: діяльнісний підсумок уроку (що ми з вами встигли зробити?), розвивальний підсумок уроку (чого ви навчилися, на яку сходинку піднялися, у чому стали

розумнішими, питаннями, сильнішими?), змістовний підсумок уроку (на які питання, що були поставлені на початку та у процесі уроку, змогли дати відповідь, які із визначених проблем змогли вирішити?), емоційний підсумок уроку (кому з учнів ви б хотіли подякувати за співпрацю, емоційну підтримку вашої роботи, конкретні результати, можливо, окремим учням, а можливо, й усьому класу?).

Отже, аналіз літературних джерел щодо проблематики рефлексії дозволяє констатувати, що у сучасній психологічній науці відсутній єдиний підхід до розуміння і вивчення феномена рефлексії. Проте всі дослідники цієї проблеми однотайні в тому, що рефлексія є тим психологічним явищем, що потребує детального і систематизованого дослідження.

Рефлексія – це повернення назад, тобто здатність людини неодноразово звертатись до початку своїх дій, думок. З педагогічної точки зору, мета рефлексії – згадати, виявити й усвідомити основні компоненти діяльності – її зміст, тип, способи, проблеми, шляхи їх вирішення, отримані результати.

Основними умовами розвитку як особистісної, так й інтелектуальної рефлексії на уроках географії є створення інноваційного середовища, наявність проблемного поля, вільна й активна міжособистісна комунікація, опора на процедурні елементи рефлексії, дискусійність. Методика проведення рефлексії на уроці географії повинна включати такі стани:

1. Зупинка дорефлексійної діяльності. Усяка попередня діяльність має бути завершена чи призупинена. Якщо виникли труднощі в розв'язанні проблеми, то після рефлексії її розв'язання може бути продовжене.

2. Відновлення послідовності виконаних дій. Усно чи письмово відтворюється все, що зроблено, у тому числі й те, що на перший погляд здається дріб'язковим.

3. Вивчення відтвореної послідовності дій з точки зору її ефективності, продуктивності, відповідності поставленим завданням. Параметри для аналізу рефлексійного матеріалу вибираються із запропонованих учителем.

4. Виявлення і формулювання результатів рефлексії. Таких результатів може бути виявлено кілька видів: предметна продуктивна діяльність – ідеї, пропозиції, закономірності, відповіді на запитання тощо; способи, які використовувались чи створювались у ході діяльності; гіпотези щодо майбутньої діяльності.

Для організації рефлексивної діяльності учнів учитель географії може запропонувати школярам старших класів пам'ятку, яка може стати своєрідним банком рефлексивних питань.

Література:

1. Желанова В. В. Генезис розвитку рефлексії та засоби її формування в молодших школярів / В. В. Желанова // Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць (спецвипуск): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Реалізація принципу наступності дошкільної та початкової ланок

НАУКА – ШКОЛІ

- у контексті суб'єктної парадигми освіти» – 17–18 травня 2007 року / за заг. ред. проф. В. І. Сипченка. – Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2007. – С. 299–303.
2. Карпов А. В. Психология рефлексии / А. В. Карпов, И. М. Скитяева. – М.: ИП РАН, 2002. – 312 с.
 3. Климюк І. Б. Інноваційні форми роботи з учнями на уроках географії та в позаурочний час / Ірина Борисівна Климюк // Географія та основи економіки в школі. – 2009. – № 3. – с. 8-9.
 4. Ковальчук З. Я. Вплив формувального експерименту на комунікативну толерантність та рефлексійність особистості у педагогічній взаємодії / З. Я. Ковальчук // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. – 2014. – Вип. 121. – С. 164-168.
 5. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя / Н. В. Кузьмина // . – М.: АПН, 1990. – 149 с.
 6. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении / А.М. Матюшкин – М.: Педагогика, 1972. – 342 с.
 7. Метаева В. А. Рефлексия: формирование нового типа мышления человека / В. А. Метаева // Человек и образование. – 2006. – № 6. – С. 32–34.
 8. Педагогічна психологія / За ред. Л.М. Проколіско і Д.Ф. Ніколаєнка. – К.: Вища школа, 1991. – 264 с.
 9. Семенов И.Н. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвитии личности / И.Н. Семенов, С.Ю. Степанов // Вопросы психологии. – 1983. – №2. – С.35.
 10. Бизяева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия / А.А. Бизяева. Псков: ПГГТИ, 2004. – 216 с.
 11. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учеб. для студентов психолого-педагогических факультетов вузов / В. С. Мухина – М.: Изд. центр «Академия», 1999. – 456 с.
 12. Цукерман Г.А. Виды общения в обучении / Г. А. Цукерман. – Томск: Пеленг, 1993. – 268 с.
 13. Мойсеева С. Г. Освітні технології та їх використання на уроках географії. – Черкаси: ОІПОПП, 2007. – 107 с.
 14. Терно С. Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії): [посібник для вчителя] / С. О. Терно. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. – 105 с.

1.